

ЕКОЛОГІЧНЕ ТА ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

УДК 349.6:342.7

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ КОРЕЛЯЦІЇ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРИРОДНИХ ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ

Анісімова Г. В.,

кандидат юридичних наук, доцент
Національного університету
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків

Анотація: У статті проведено комплексне дослідження правових категорій і проблем, пов'язаних з еколого-правовим статусом громадян. Розглянуто особливості співвідношення екологічних прав та обов'язків. Зроблено спробу проаналізувати специфіку та особливості впливу природного права на оновлення екологічного законодавства з урахуванням накопиченого світового досвіду й існуючих міжнародних стандартів.

Ключові слова: природні екологічні права та обов'язки, екологічні права та обов'язки, екологічні відносини, екологічне право, екологічне законодавство, державна екологічна політика, еколого-правовий статус громадянина.

Аннотация: В статье проведено комплексное исследование правовых категорий и проблем, связанных с эколого-правовым статусом граждан. Рассмотрены особенности соотношения экологических прав и обязанностей. Сделана попытка проанализировать специфику и особенности влияния естественного права на обновление экологического законодательства с учетом накопленного мирового опыта и существующих международных стандартов.

Ключевые слова: естественные экологические права и обязанности, экологические права и обязанности, экологические отношения, экологическое право, экологическое законодательство, государственная экологическая политика, эколого-правовой статус гражданина.

Annotation: The complex research of legal categories and problems related to environmental and legal status of citizens, the features of correlation between environmental rights and responsibilities, was done in the article, with an attempt to analyze specifics and particularities of natural environmental right appearance, applicable to update environmental legislation, considering world experience and existing international standards.

Key words: natural environmental rights and duties, environmental rights and duties, ecological relations, the environment law, environmental legislation, the state ecological policy, environmental and legal status of citizen.

Актуальність публікації зумовлена важливістю поглибленого і всебічного дослідження механізму дотримання та реалізації екологічних обов'язків, спрямованих на недопущення порушення прав і законних інтересів громадян, здійснення ними протиправних дій. Відповідно до Конституції України і галузевого законодавства існування правових обмежень є однією з необхідних умов забезпечення прав та інтересів суб'єктів. Юридичній науці та практиці відомі різноманітні способи й методи правообмеження, що можуть установлюватися державою або походити з норм моралі, звичаїв тощо з метою дотримання правопорядку. Обов'язки – один із провідних важелів окреслення меж реалізації прав. Вони належать до елементів обмежувальних функцій права, що розглядаються як відносно самостійний напрямок юридичного впливу на свідомість, волю й поведінку людей, скеровані на забезпечення вимог екологічної безпеки, підтримку екологічної рівноваги тощо, а також відіграють суттєву роль у становленні гарантуючої, виховної функції права та сприяють розвитку особистості, її екологічної правосвідомості.

За сучасних умов у правовій науці все більше приділяється уваги питанням визначення правового механізму реалізації екологічних прав, що неможливо стверджувати про обов'язки. Визнання прав та свобод людини і громадянина вищою цінністю, формування громадянського суспільства ґрунтуються на запровадженні належної системи екологічних

обов'язків, які відіграють суттєву роль у забезпеченні прав і створенні їх захищеності. Обов'язком держави є втілення в життя умов і передумов, відповідно до яких громадяни матимуть змогу в повному обсязі користуватися своїми правами та свободами, а також виконувати обов'язки. Гарантування таких прав, у першу чергу природних, таких як на безпечно довкілля, отримання екологічної інформації тощо, безумовно, є одним із найважливіших напрямків державної екологічної політики, її гуманітарним складником. Проте варто зазначити, що проблемам теоретичного і практичного характеру, пов'язаних із розумінням цих прав, а головне – їх співвідношенню та взаємодії з екологічними обов'язками, достатньої уваги вченими не приділялося. Безперечно, без належного законодавчого закріплення й визначення відповідальності, конкретизації обов'язків неможливо виконати основні завдання екологічної політики, а саме: (а) спрямування на збереження безпечно для існування живої й неживої природи довкілля; (б) здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища; (в) досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи; (г) охорона, раціональне використання й відтворення природних ресурсів, а головне – (д) охорона довкілля в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь.

Мета статті – наведення комплексної загальнотеоретичної характеристики впливу природно-правової доктрини на екологічні права та обов'язки громадян. Для її досягнення необхідно: (а) з'ясувати вихідні методологічні засади концепції

природного права в галузі екологічного права; (б) визначити ефективність і дієвість цієї концепції, для чого проаналізувати характер і сутність її впливу на права та обов'язки, екологічні відносини і законодавство; (в) провести комплексне дослідження правових категорій і проблем, що стосуються екологічних прав та обов'язків, в тому числі й забезпечення природних екологічних прав громадян; (г) обґрунтувати доцільність зміни законодавчих норм щодо регулювання екологічних прав та обов'язків з урахуванням особливостей прояву природного права в оновленні екологічного законодавства з огляду на накопичений світовий досвід та існуючі міжнародні стандарти.

Теоретичні напрацювання щодо поняття, основні властивості, зміст екологічних прав та обов'язків дозволять чітко окреслити їх місце в системі вітчизняного екологічного права, показати їхню роль і соціальну цінність у механізмі регулювання екологічних правовідносин та еколого-правовому статусі громадян. Зроблені висновки стануть у нагоді при дослідженні аналогічних або суміжних проблем як у загальнотеоретичних, так і в галузевих юридичних науках.

Важливим теоретичним підґрунтям для цієї публікації послужили результати наукових доробок фахівців із теорії права, екологічного, земельного права та інших його галузей. Деякі аспекти природно-правової сутності прав та обов'язків суб'єктів екологічних правовідносин привертати увагу В. І. Андрейцева, М. І. Васильєвої, А. П. Гетьмана, Н. К. Кобецької, В. В. Носіка, С. Р. Тагієва, Ю. С. Шемшученка, нас [1-9] та ін.

При дослідженні зазначеної проблематики бралися до уваги роботи С. С. Алексеєва, С. М. Братуся, О. С. Йоффе, А. М. Колодія, А. Ю. Олійника, Л. І. Летнянчина, С. І. Максимова, П. М. Рабіновича, С. С. Сливки, Ю. М. Тодики [10-18] та інших учених, присвячені розгляду суттєвого впливу на еколого-правовий статус суб'єктів у сфері теорії права, конституційного, цивільного та інших правових галузей. Комплексність розглядуваної проблеми вимагає її подальшого наукового вивчення відповідно до сучасних умов.

Проблема співвідношення екологічних прав та обов'язків не може застаріти або вичерпати себе, тому що кожен черговий етап розвитку соціуму ставить її по-іншому, що істотно впливає на правовий статус особи в екологічних правовідносинах. Однією із сфер життя суспільства, де потреба розроблення нових концептуальних підходів до статусу особистості й опрацювання дійового механізму реалізації її прав та обов'язків, є екологічні відносини. Інститут екологічних прав та обов'язків людини, закріплений у Конституції, законах України та інших нормативно-правових актах, ґрунтується на поєднанні природно-правових і позитивістських підходів. Природне право як основа норм і принципів загальноновизнаних прав людини, містить у собі ідеали волі, справедливості, рівності всіх перед законом. Природно-правова доктрина в царині екологічного права сприймає як постулат існування невід'ємних, невідчужуваних прав та обов'язків людини, властивих їй за фактом народження. Природні екологічні права та обов'язки формують об'єктивно

необхідні умови життєдіяльності індивідів, служать підставою для виникнення й подальшого розвитку інших численних прав та обов'язків. За сучасних умов існують усі підстави, щоб вести мову про їх усталену систему, фундаментальним складником якої, безсумнівно, виступають саме природні екологічні права та обов'язки.

Екологічні права як вид суб'єктивних прав становлять сукупну міру можливої поведінки у сфері забезпечення екологічної безпеки, належності екологічних об'єктів, їх використання, відтворення й охорони довкілля. Основоположні екологічні права належать до природних: право (а) приватної власності, (б) на безпечне довкілля, (в) на отримання екологічної інформації, (г) на відшкодування збитків, заподіяних екологічними правопорушеннями, тощо. Із цього випливає, що законодавством громадянину надається юридична можливість: (1) користуватися навколишнім природним середовищем як природною цариною мешкання, придатною для життя й відповідаючою вимогам екологічної безпеки; (2) вимагати від держави, всіх юридичних і фізичних осіб виконання ними обов'язків по використанню, відтворенню й охороні довкілля, забезпеченню його екологічної безпеки; (3) звертатися в необхідних випадках до державного або громадського захисту свого порушеного права.

Екологічний обов'язок – це встановлена в законодавстві або договорі міра належної, суспільно необхідної поведінки, що спирається на можливість державного примусу, в якій виражаються як особисті, так і суспільні екологічні інтереси. Через екологічний обов'язок задовольняється інтерес управомоченого в будь-якому еколого-правовому відношенні. Поряд із загальноновизнаними природними екологічними правами існують природні обов'язки, походження яких різноманітне: це можуть бути норми моралі, правовий звичай та ін. Обов'язок відповідає також інтересам самого правозобов'язаного суб'єкта. В екологічному праві він устанавлюється в екологічних інтересах як управомоченого, так і держави в цілому.

Функціональне призначення екологічного обов'язку полягає в реалізації механізму еколого-правового регулювання, в забороні зловживання громадянами своїми правами. Його соціальне призначення полягає у формуванні екологічної правосвідомості та культури. Екологічний обов'язок є одним зі способів забезпечення екологічних прав, умовою їх реальності й ефективності. Якщо суб'єктивне екологічне право – це сфера волі індивіда, то екологічний обов'язок – сфера необхідності та підпорядкування.

Структура екологічного обов'язку містить у собі певні елементи, а також необхідність: (а) здійснювати певні дії або утримуватися від них; (б) для правозобов'язаної особи відреагувати на звернені до неї законні вимоги управомоченого; (в) нести відповідальність за невиконання вимог, передбачених екологічним законодавством; (г) не перешкоджати контрагенту користатися благом, на яке він має право (сервітут, емфітевзис, суперфіцій). Якщо зміст суб'єктивного екологічного права становить міра дозволеної поведінки, то екологічного обов'язку – міра належної, необхідної поведінки. Тому зміст екологічного обов'язку доцільно розглядати в двох аспектах, тобто як необхідність (а) здійснювати активні позитивні дії, що відповідають вимогам

чинного екологічного законодавства і (б) утримуватися від дій, заборонених останнім. Такі екологічні обов'язки, як правило, мають пасивний характер.

Загальнови́знано, що основоположним чинником для розуміння екологічних прав та обов'язків є конституційний статус особи. Основним Законом передбачені у ст. 50 Конституції України: право кожного на безпечне для життя й здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, вільного доступу до інформації про стан навколишнього природного середовища, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також права на поширення останньої. Конституційне закріплення цих прав указує на їх важливість, невід'ємність і невідчужуваність, хоча й не робить менш значущими інші екологічні права, в тому числі і природні. До них належать: право приватної власності на землю (ст. 14), право звертатися за захистом порушень прав та ін. Право на життя (ст. 27) нерозривно пов'язано з правом на безпечне довкілля, на якісне середовище існування, з іншими правами, що мають екологічну спрямованість.

Що ж до екологічних обов'язків громадян, то вони прямо закріплені у ст. 66 Основного Закону: не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані їм збитки. Але до них також можна віднести й інші, що трансформуються у сферу екологічного права: власність зобов'язує, вона не повинна використовуватися на шкоду людині й суспільству (ч. 4 ст. 13); обов'язок сплачувати податки і збори в порядку й розмірах, установлених Законом (ст. 67); неухильно додержуватися Конституції й законів України, не посягати на права інших людей (ст. 68) тощо [19]. Як справедливо зазначає Л. І. Летнянчин, незначна кількість конституційних обов'язків є сутнісною ознакою правової держави, а тому в стратегічному русі України по шляху побудови правової держави основною тенденцією їх розвитку слід назвати поступове зменшення кількості таких обов'язків. Проте на початковій стадії цього процесу функціонуюча система останніх вимагає вдосконалення через збільшення саме їх кількості, приведення їх у більш гармонійне поєднання з основними правами, створення належних засобів та умов для їх реалізації [14].

Суперечливою і проблематичною, з нашого погляду, є конструкція конституційного обов'язку «не заподіювати шкоду природі». Що мав на увазі законодавець, коли в у ст. 50 Основного Закону оперував терміном «довкілля», в поточному екологічному законодавстві використовував «навколишнє природне середовище», «навколишнє середовище», а в ст. 12 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» проголошував обов'язок «берегти природу» [20]. Створення оптимальних правових умов для реалізації права кожного на безпечне довкілля й виконання відповідного обов'язку не заподіювати шкоду природі, зберігати і дбайливо ставитися до природних багатств ще не наближає суспільство до глобального вирішення існуючих проблем. Це свідчить про те, що в арсеналі чинного екологічного права катастрофічно бракує оптимальних правових засобів, які створюють

умови для ефективної реалізації екологічних прав виконання екологічних обов'язків.

Згаданим Законом закріплені обов'язки в царині охорони навколишнього природного середовища (ст. 12) та екологічні права громадян (ст. 9). Як бачимо, законодавець не став називати обов'язки «екологічними», а вказав на них розпливчасто, декларативно, що потребує вдосконалення змісту цієї статті. С. Р. Тагієвим, правда, було зроблено спробу розмежувати правові категорії «екологічні обов'язки» та «обов'язки фізичних осіб у галузі охорони довкілля», але в тексті автореферату його дисертаційного дослідження вони обидві визначаються як одне й теж поняття – «встановлена законодавством та забезпечена державою міра необхідної поведінки зобов'язаного суб'єкта у його ставленні до природи, її ресурсів, процесів чи умов» [8, с. 6, 9]. Однак ототожнювати їх, звичайно, неприпустимо та й неможливо. А якщо розглядати екологічні обов'язки як видове поняття, то обов'язки в галузі охорони довкілля будуть їх підвидом (або різновидом).

Екологічний характер мають права й обов'язки, закріплені іншими законами та нормативно правовими актами. Вони вдосконалюються й конкретизуються в чинному екологічному поресурсовому законодавстві. Як справедливо зазначає С.О. Боголюбов, усталені в суспільстві моральні природоохоронні вимоги часто пов'язані з правовими вимогами щодо охорони природи, з конституційними принципами правової, демократичної, соціальної держави. Тісне переплетення моральних і юридичних переконань є показовою рисою екології, яка не може не враховуватися при формулюванні екологічної політики [21, с. 210-211].

Варто пам'ятати, що сьогодні йдуть активні пошуки альтернативних джерел енергії – вітрових, сонячних, приливних та ін. У певних випадках виникне необхідність існування інших еколого-правових відносин, що породжуватиме нові екологічні права та обов'язки, викликати потребу їх правового впорядкування, а низка природних екологічних прав повинна стати законодавчо врегульованими і суб'єктивними. О.С. Колбасов підкреслював, що у супергалузі «екологічне право» велике майбуття, яке розколе всі правові вимоги та норми на майнові і природоохоронні, де другим належатиме провідна роль унаслідок перенаселення Землі, вичерпаності і вимушеної передачі всіх природних ресурсів у загальне користування, пріоритетності загальної охорони природи, природних ресурсів перед їх вживанням і розподілом між власниками [22, с. 11].

Екологічним правам, безумовно, мають відповідати певні екологічні обов'язки. Але при цьому завжди слід враховувати рівень екологічної культури соціуму, його свідомості, праворозуміння ситуації, а це, у свою чергу, пов'язано з беззаперечним виконанням і дотриманням обов'язків. Кореляція екологічних прав та обов'язків громадян створює режим найбільшого сприяння для їх життєдіяльності. Таке поєднання обумовлює розумний баланс інтересів усіх суб'єктів екологічних правовідносин, сприяє досягненню гармонійної взаємодії природи й суспільства. Будь-які суб'єктивні екологічні права можуть бути реалізовані тільки

через чиїсь екологічні обов'язки, і, навпаки, останні передбачають чиясь право вимагати їх виконання. Поза кореляцією дані категорії не можуть існувати.

Особливу увагу треба звернути на те, що поряд із загальноновизнаними природними екологічними правами існують і природні обов'язки, які є невід'ємними, невідчужуваними і притаманними кожному від народження, яким в умовах сьогодення доречно приділяти якомога більше уваги. Це стосується прав та обов'язків у сфері загального природокористування. Завдяки розширенню кола природних об'єктів, що можуть ставати об'єктом права власності, звужуються права загальних природокористувачів, зберегти які можливо, тільки спираючись на встановлення певних обов'язків власників, котрі відповідно до міжнародних стандартів не могли б трактуватися в такий спосіб, щоб зменшувати права інші. При цьому треба ретельніше опрацювати природоохоронні права власників природних ресурсів. Не можна допускати, щоб в Україні приймалися нормативно-правові акти, що звужують або зменшують природні екологічні права.

В екологічному законодавстві є права, які для деяких суб'єктів розглядаються і як обов'язки (відшкодування збитків, інформаційні тощо). Особливе місце в системі земельного законодавства посідає інститут добросусідства. Відповідно до ч. 1 ст. 103 ЗК України зміст добросусідства полягає в обов'язку власників і користувачів обирати такі способи використання своїх земельних ділянок відповідно до їх цільового призначення, при яких власникам і землекористувачам сусідніх земельних ділянок завдаватиметься найменше незручностей (затіннення, задимлення, неприємні запахи, шумове забруднення тощо) [23]. Згідно з положеннями ч. 2 ст. 103 цього Кодексу не допускається неприпустимий вплив на сусідні земельні ділянки, що перешкоджає експлуатувати сусідні земельні ділянки за цільовим призначенням. Частиною 3 указаної статті на власників і землекористувачів покладастся обов'язок співпрацювати при вчиненні дій, спрямованих на забезпечення прав на землю кожного з них. У ст. 91 (п. «є») ЗК України серед обов'язків власників земельних ділянок названо дотримання правил добросусідства; те саме положення дублюється і в обов'язках землекористувачів (п. «є» ст. 96).

Проаналізувавши статті 104–109 цього Кодексу, можемо зробити висновок, що добросусідство виступає водночас і суб'єктивним правом, яке ґрунтується не тільки на вимогах законодавства, а й на звичаєвому праві, на нормах моралі. У деяких статтях ЗК чітко просліджується рецепція римського права. Суттєву роль для існування цього міжгалузевого правового інституту відіграє заінтересованість особи (екологічний інтерес) у задоволенні власних потреб, що за сучасних умов сприяє розвитку правового інституту обмеження земельних прав в інтересах сусідів-власників – користувачів земельних ділянок (так зване «сусідське право»). Опосередковано визнання екологічних прав своїх сусідів, інших довоклиць осіб починається з виконання кожним своїх власних екологічних обов'язків. Екологічні права людини і громадянина невід'ємні від прав суспільства, держави й усього

людства на безпечне довкілля та їх взаємних обов'язків.

У системі основних принципів екологічного права важливе місце має зайняти принципи поєднання (відповідності / кореляції) екологічних прав та обов'язків, їх співвідношення, а виконання обов'язків має бути добросовісним. Реалізація екологічних прав громадян безпосередньо залежить від виконання відповідних обов'язків юридичних і фізичних осіб, оскільки немає суб'єктивного права (в тому числі й екологічного) без аналогічного, адекватного йому екологічного обов'язку, спрямованого на його дотримання – прямо або опосередковано. Їх кореспонденція є обов'язковою. Це зумовлено тим, що серед системи принципів екологічного права як підґрунтя екологічної політики має бути передбачена головна мета – забезпечення здоров'я й безпеки людини. На жаль, не виходить повного врахування й гарантування стандартів, спрямованих на реалізацію права кожного на безпечне навколишнє природне середовище, причиною чого є економічні, управлінські та інші труднощі.

Одною з провідних проблем еколого-правового статусу громадянина є розмежування публічних і приватних вимог та приписів у процесі їх реалізації. Це досить важливо, тому що при реалізації прав у царині екології обов'язково повинні враховуватися публічні засади, публічне право, які впливають на інтереси громадян (наприклад, співвідношення норм земельного й цивільного права щодо визнання земельної ділянки майном особливого роду, нерухомістю). Із 2013 р. набере чинності ст. 79¹ ЗК України щодо формування земельної ділянки як об'єкта цивільних прав. Поряд із цим виникне (а точніше залишиться) ще одна проблема стосовно права власності на інші природні ресурси, розташовані над і під поверхнею землі, яке є похідним від права власності на землю. Відповідно до ст. 79 ЗК право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси й багаторічні насадження, які на ній знаходяться, якщо інше не встановлено законом, не порушує прав інших осіб, а також поширюється на простір, що знаходиться над і під поверхнею ділянки на висоту й на глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд. При цьому межі існування права власності на інші природні об'єкти можна врегулювати завдяки більш детальній регламентації обов'язків власників земельних ділянок.

Спираючись на наведені міркування, можемо підсумувати таке: (1) екологічні права й обов'язки ґрунтуються на природно-правовій доктрині; (2) кожній історичній епісі притаманне власне уявлення про них, але це динамічні правові категорії; (3) вони забезпечуються державою в інтересах усіх членів суспільства й кожної особи; (4) екологічні права та обов'язки – важливі структурні елементи еколого-правового статусу людини і громадянина; (5) їм притаманна кореляція; (6) екологічні обов'язки виступають межами прав і забезпечують їх гарантованість; (7) провідні екологічні права та обов'язки належать до природних.

В умовах сьогодення говорити про безпечне довкілля, якість життя, реалізацію екологічних прав громадянами можна тільки у випадку, якщо всі члени

соціуму й сама держава виконуватимуть належним чином свої обов'язки. Екологічні обов'язки повинні стати основоположним елементом правового механізму забезпечення здійснення й гарантування екологічних прав громадян, що доцільно більш сумлінно закріпити при подальшій кодифікації чинного екологічного законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Андрейцев В. І.* Екологічне право і законодавство суверенної України: проблеми реалізації державної екологічної політики [Текст]: моногр. / В.І. Андрейцев. – Донецьк: Нац. гірн. ун-т, 2011. – 373 с.
2. *Васильєва М. І.* Экологические права человека – важнейшие права нового поколения [Текст] / М. И. Васильева // Права человека: итоги века, тенденции, перспективы; под общ. ред. Е.А. Лукашевой. – М.: Норма, 2002. – 448 с.
3. *Гетьман А. П.* Становлення та розвиток інституту екологічних прав людини у законодавстві України [Текст] / А. П. Гетьман // Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5-ти т. – Т. 4: Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права; за ред. Ю.С. Шемшученка. – Х.: Право, 2008. – 480 с.
4. *Гетьман А. П.* Становлення та розвиток інституту екологічних прав людини у законодавстві України [Текст] / А. П. Гетьман, В. В. Костицький // Право України. – 2012. – № 1-2. – С. 180-202.
5. *Кобецька Н. Р.* Екологічні права громадян України [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Кобецька Надія Романівна. – К., 1998. – 173 с.
6. *Носік В. В.* Право власності на землю Українського народу [Текст]: моногр. / В. В. Носік. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.
7. *Тагієв С. Р.* Обов'язки фізичних осіб в галузі охорони довкілля [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / С. Р. Тагієв – К., 2009. – 18 с.
8. *Шемшученко Ю. С.* Передмова // Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні [Текст] / Ю. С. Шемшученко. – К.: Юрид. думка, 2008. – 252 с.
9. *Анісімова Г. В.* Здійснення громадянами екологічних прав [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Анісімова Г. В. – Х., 1996. – 24 с.
10. *Алексеев С. С.* Восхождение к праву. Поиски и решения [Текст] / С. С. Алексеев. – М.: Норма, 2001. – 752 с.
11. *Братусь С. Н.* Субъекты гражданского права [Текст] / С. Н. Братусь. – М.: Госюриздат, 1950. – 367 с.
12. *Иоффе О. С.* Спорные вопросы учения о правоотношениях / О. С. Иоффе // Очерки по гражданскому праву [Текст]; под ред. О.С. Иоффе. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1957. – С. 21-64.
13. *Колодій А. М.* Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні [Текст]: підруч. / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К.: Всеукр. асоц. видавців «Правова єдність», 2008. – 350 с.
14. *Летнянчин Л. І.* Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Нац. юрид. акад. України / Летнянчин Любомир Іванович. – Х., 2002. – 211 с.
15. *Максимов С. І.* Современные концепции естественного права: опыт XX столетия [Текст] / С. И. Максимов // Пробл. законності: респ. міжвідом. наук. зб.; відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 95. – С. 81-88.
16. *Рабінович П. М.* Права людини і громадянина [Текст]: навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К.: Атіка, 2004. – 464 с.
17. *Сливка С. С.* Природне та надприродне право [Текст]: у 3-х ч. – Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд / С. С. Сливка. – К.: Атіка, 2005. – 224 с.
18. *Тодыка Ю. Н.* Конституция Украины – Основной Закон государства и общества [Текст]: учеб. пособ. / Ю. Н. Тодыка. – Х.: Факт, 2001. – 382 с.
19. *Конституція України, прийнята Законом України від 28.06.1996 р. за № 254/96-ВР [Текст] // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.*
20. *Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. (з наст. змін. та доп.) за № 1264-ХІІ [Текст] // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.*
21. *Боголюбов С. А.* Актуальные проблемы экологического права [Текст]: учебник для магистров / С. А. Боголюбов. – М.: Юрайт, 2011. – 607 с.
22. *Колбасов О. С.* Завещание эколога / О. С. Колбасов // Эколог. право. – 2001. – № 3. – С. 11.
23. *Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. (з наст. змін. та доп.) за № 2768-ІІІ // Офіційний вісник України. – 2001. – № 46. – Ст. 2038.*